

PÁNDI PÁL: KRITIKUS PONTON

Bp. 1972. Szépirodalmi K. 759 1.

Kritikák összegyűjtése egy reprezentatív kötetben — csöppet sem szokatlan dolog. Ami Pándi könyvében már első pillantásra is feltűnik, az a tartalom változatossága. Az élő irodalom naprakész leltárát adó kritikák mellett elméleti cikkek, elvi viták, irodalomtörténeti polémiák, sőt egy doktori disszertáció opponenseinek adott válasza is helyet találnak.

Nyilvánvaló a cél: a kritikust formailag sem kívánja önmagában elválasztani a tudóstól. A napi bírálatokat (s persze elsősorban azok olvasóit) lebecsülő arisztokratikus szemlélettel szemben nem a tudomány felhígtásával, hanem a kritikai színvonal megemelésével kíván küzdeni. A cím szójátékos kétértelműsége is nyilván erre utal — a kritikus az az ember, aki „kritikus ponton” áll, azaz: társadalmi és ideológiai feszültségek találkozó pontján.

Évtizedek óta folytatott Petőfi-kutatása is ennek a gondolatnak jegyében fogant. Nem jelentéktelenebb kronológiai eltérések igaztadják, hanem a Petőfi-kép változásai. Azé a képé, amely több mint egy évszázada jelzi már a nemzet „jobbik felének” vágyait, tévedéseit. Torzulásai is azért foglalkoztatják annyira, mert ezek a közelmúlt problémáihoz vezetnek. Még a konzervatív Petőfi-eszmény szokatlan szívóssága is itt leli magyarázatát: a vívódó költőt ábrázoló Ferenczy-szobrot a dogmatizmus kora sem tudta elfogadni: emberfeletti, kételyt nem ismerő nagyságra volt szüksége. Egy iszonyú pillanatban pedig a leegyszerűsítés-felmagasztálás közvetlen hamisításra fordított át: a „belső bitangok” gyűlöletének forradalmi gondolatát forradalmárok börtönbe kergetésére, gyanússá tételére használták fel.

Igy gyöngítették a kor tévedései a hiteles Petőfi-képet, amelyet pedig Révai tanulmánya segített kiformalni. A történelem tragikus válasza volt erre az ötvenhatos ellenforradalom demagógiája. Náluk már idézetgyűjteménnyé alacsonyodik ez a költészet, a szövegösszefüggésükből kiszakított sorokkal-szakaszokkal a sovínizmus zászlájává teszik a „világszabadság” szót magyarul először kimondó költő nevét.

A kötet első Petőfi-cikke (dátuma: 1958) természetesen elsősorban ezek ellen a hamisítások ellen tiltakozik, de ez csak kiindulás. Petőfi aktualitását továbbra is elevennek látja, minden vulgarizáló eszményítés ellen épp azért küzd, mert az igazi mű hasznosabb és mélyebb tanulságokkal szolgál. Benne látja azt a költőt, aki a nemzeti és a szociális haladást oly jól tudta egyesíteni, hogy minden változás ellenére útja fővonalával valóságos példánk lehet. A képtelen ötlet, hogy az urbánus — népies vitát József Attila és Petőfi szembeállításával élesszék, azért háborítja annyira fel, mert károságán túl a két költő teljes félreismeréséről vall: József Attilában a „föld fiát” nem látja meg, Petőfiben pedig vallomásai ellenére a paraszti élet kötöttségeitől mentes „beduint”.

A Petőfi-értékelés egyik pontját alighanem különösen aktuálisnak érezte Pándi, hiszen napjaink vitáit jelezte előre. Arról van szó: szűk volt-e a bázis, amelyre Petőfi támaszkodhatott? Amikor Pándi ezt vitatja, lényegében kimondatlanul arról is szó van: milyen a forradalom magyar bázisa? S ha Petőfinél arról beszél, hogy a királyhű, de földre-szabadságra vágyó jobbágyokat is ide számíthatjuk, akkor végeredményben arra válaszol, hogy lényeges áramlat volt-e Horthyék idején az illegálitás szükségébe zárt Kommunista Párt? Az objektív érdekek találkozását, a társadalmi alapot a politikai alap elébe helyezve lehet ugyanis csak mindkét kérdésre igennel válaszolni. Így vetődnek fel lényegében már a kutatás során azok a kritériumok, amelyek a mai irodalomról vallott nézeteit is megszabják.

Utószavában Pándi hangsúlyozza, hogy kritikái középpontjában nemcsak azért állnak a közélet centrális kérdései, mert a napilapban való megjelenés ezt követeli meg. Saját szójátékát kölcsönvéve, valóban „ars politica”-ról beszélhetnénk nála is, mint ami ars poéticajának központi magva. Nem szervilisen vállalt vonalasságról van itt szó, hanem arról a törekvésről, hogy magának a vonalnak alakulásába is beleszólhasson. Kicsit Révai politikusszenvedélye sejjlik föl a tanulmányok mögött,

azé a Révaié, akinek valóságos érdemeit, hatalmas műveltségét, eredeti tehetségét az ellenszéllel szemben is mindig megvédi — anélkül, hogy a Révai-irányította kulturális politika torzulásait védené vagy akárcsak titkolná.

Van ennek a rokonszenves „ars politicának” egy olyan veszélye, amely a legerősebben természetszerűleg akkor kerül előtérbe, amikor a politika terén sokasodnak a hibák — nálunk tehát épp Révai működése a legjobb példa rá. Ő majdnem mindig helyesen értelmezte, amit olvasott: nem belemagyarázta a művekbe az adott politikával szembeni ellenkezést, hanem kiolvasta a szövegből. „Csak” ott volt a hiba, hogy nem tette fel a kérdést: nincs-e a művésznek igaza? Gondoljunk az „autós haláltól” rettegő Hajnal Anna-versre, vagy Déry Bálintjának moralizálására, egyik esetben közvetlenül, a másikban bizonyos közvetítésekkel és nem tudatosan, valóban a koncepciók perekről volt szó, de egyik esetben sem a tükrözés volt, hanem a valóság, amit tükrözött.

Az elmúlt 16 év szerencsére nem produkált ilyen végletes helyzeteket. A politikai kérdések nagy részét nyitabb formában is fel lehet vetni, nem kényszerítik a művészt elfojtott feszültségükkel kerülő utakra. Időnként azonban egy-egy művész rossz közérzetet kifejező verse mögött valóságos problémák rejtőznek, s ha természete szerint egyoldalúan tükrözi is ezeket a mű, pusztán műbírálattal el nem tűnhetnek.

Féltreértések elkerülése végett: ez a ritkább eset. A legtöbbször valóban hibás valóságglátást ér itt a bíráló szó, és nagy erényének érzem a merész szókimondást, a célszókra nem fanyalodó világosságot. Igazi vitát csak úgy lehet indítani, ha a kritikus nem fél — ilyen vagy olyan kényesebb szempontok miatt — megérteni azt, amit olvas. Hogyan kerülgette például a kritika a *G. A. úr X-ben* különös tájleírásainak a forrását! Pándi volt az első, aki nemcsak megérezte, de ki is mondta, hogy ez — a börtön világa. S ha egy parabolát a személyi kultusz konfliktusaival viaskodik ókori vagy absztrakt mezben, Pándi akkor is úgy vitázik, hogy kimondja: miről van szó. Két títka van ennek a sajátos bátorságnak: nem ért egyet azokkal, akik szerint a hatalom az ördögtől való, s nem akarja elnémitani mégsem őket, mert világosan érti: honnét és mikor fakadt ez a látásmód, amely csak úgy lehet vitázni, ha megnyilvánulhat.

A kulturpolitikus Pándi igen jól határozza meg a megjelenés feltételét „...csak abban az esetben helyesen a kritizált, erősen vitatott művek publikálását, ha az eszmei — mondjuk így — szándék nem keresztezi történelmi utunk alapvető igazságát, s a művészi megoldás színvonala vitathatatlanul eléri a jelen-

tősség értékvonalat”. Ez az alapelv valóban alkalmas arra, hogy jelentős, nagy művek mindenképp szóhoz jussanak, fontos gondolat — ha vitatható is — ne ítéltesék némaságra. De ha *vitatható*, akkor vitatni *kell*.

Pándi ezt a vitát ha szükségesnek érzi, sohasem kerüli meg. Nem zavarja ebben az irodalmi közvélemény nyomása, holott kis országban, ahol mindenki mindenkit ismer, ez nem mindig kellemes.

Néha ironikus csomagolásba rejti a vitát: a mondanivaló hibáját látszólag művészi gyengéségek tulajdonítva (mint Galgóczi drámájának elemzésében történik), legtöbbször azonban nyíltan szól. A legtöbb robbanóanyagot a közelmúlt értékelése rejti. Pándi a szocialista folyamatoság őrzői közé tartozik. Nem revidéál jogos ítéleteket csak azért, mert egy hibás ítéleteket is hozó időben születtek. Kodolányi János kálváriájáért például Kodolányit érzi felelősnek. A közügyektől finnyásan visszahúzódtó tisztaságot piszkosnak érzi, piszkosabbnak, mint a tennivágyó emberek „besározódását”. (Természetesen ez csak arra érvényes, akit valóban a „kor” szároz be, s arra is csak egy bizonyos határig.)

Az ötvenhatos tragédiák kérdése még bonyolultabb: Pándi többször is jelzi annak tragikumát, hogy a frontok teljesen összekeveredtek: szándékban egymáshoz közelálló emberek kerültek egymással szembe — ennek kibogozását azonban még sem az irodalom, sem a kritika nem végezte el. A jelen konfliktusainál még kevésbé történt meg — természetesen — a feltérképezés, holott azzal elméletileg mindenki tisztában van, hogy a konfliktusok teljes elkerülése csak annak a sajnos még távoli időszaknak műve lehet, amelyben már az emberek közös küzdelme folyik a természeti erők ellen. A „népmentő heroizmust” például nem érzem szükségletnek vagy túlhaladottnak, — legföljebb más formája van mint az eddigiek, de konok elszántság kell ahhoz is, hogy kényelmes vezetéshöz szokott helyi potentátókat demokráciára szoktassanak. S addig... addig nincs megállás, ahogy épp Pándi kedves költője írja.

Egy vitában az a vád érte Pándi Pált, hogy a „kéreg-kritika” visszaját újí — csak az eszmei mondanivalóra ügyel. Nem jogos vád: a megvalósítás szintjét mindig szem előtt tartja. Nagyon pontosan tisztában van azoknak a művészeknek jelentőségével, akiket egyben-másban nem ért egyet. Németh Lászlóval, Ilyés Gyulával, Juhász Ferencsel, Déry Tiborral mindig a tehetségnek kijáró tisztelet hangján vitázik, a tanulmányokból a jelen magyar irodalmának értékrendjét többé-kevésbé ki lehet olvasni (a képből csak a legfiatalabb nemzedék hiányzik —, de az sajnos, teljesen). Szilárd és megbízható esztétikai mércéje van: a realizmus központúság, s ezt „családon belül” is alkalmazza; sohasem

húny szemet az eszmei egyetértés kedvéért a művészi gyöngeségek előtt.

Egyetlen kivétel: a sokat vitatott „elsúlylyedt irodalom” kérdése, amelynek feltárása különben Pándi történelmi érdeme. Az egyes elemzésekben itt is ragaszkodik persze az esztétikai kritériumokhoz, de a kegyelet — vagy a viták heve — időnként veszélyes érveket mondhat ki vele. Természetesen lényeges különbség van polgári és marxista kritika közt, de azt nem szabad túlbecsülni. A valóban értékes műveket a komoly polgári irodalomtörténet is felfedezi: gondoljunk csak Gorkijra vagy Majakovszkijra — legfeljebb világnézeti tartalmuk *ellenére* becsüli őket. Elég soká áttatuk magunkat azzal, hogy mondjuk egy Azsajevet „egészséges, konstruktív” vonásai miatt vetnek el „Nyugaton”, most már ideje abbahagyni. Nem arról van szó persze, hogy mint ez újabban szokásos, kisebbségi komplexusunk támadjon például amiatt, hogy a magyar líra legelvontabb képviselői is társadalmi mondanivalót rejtegetnek, ha a nyugatiak egy részével vetjük össze, de az adott esetekben nem erről van szó. Az elsúlylyedt irodalom emberileg nagyon vonzó képviselői sem erősítik *jelentősen* azt a vonalat, amelyet József Attila neve fémjelez. Ugyanez vonatkozik az emigráns irodalom egy részére is. A nyelvtörletől elszakadva természetesen a lírikus sorsa válik elsősorban nehézé, s mondjuk csak ki, hogy egy rosszul értelmezett „népiségre” való törekvés sem Balázs Bélának, sem Gábor Andornak nem tett jót. Gábor Andor esetében még a polgári korszak szanoköltészetét sem emelném meg, fajsúlyosabbak az átlag-kabarénál, de ez nem a bécsi évek csontba maró, féledhetetlenszátírja — mérföldnyire van tőle.

Nemzeti irodalmunkban is hasonló problémával találkozunk: hallottam már olyan jó szándékú vélekedést is, hogy helytelen Shakespeare-t részletesen tanítani, mert akkor a gyerek nem becsüli majd a mi *Balassi Menyhártunkat*. A kettő egy szintre hozatala bizony valóban nehezen képzelhető el, de miért baj ez, amikor ott a hasonlíthatatlan magyar líra, amellyel viszont egy fordítás sem versenyezhet? S ha nemzeti büszkeségre keresünk okot, ott van mély gyökerű, s a szocializmus éveiben még általánosabbá vált Shakespeare-kultuszunk, ami a ragyogó fordításokkal együtt a magyar kultúra szerves része. Ugyanez vonatkozik — mutatis mutandis a szocialista kultúrára is. Azt tartjuk elsősorban büszkélkedésre méltó hagyománynak, amiben valóban nincs versenytársunk: a magyar munkásmozgalom a kor ál-ellentéiteit meghaladó széles kulturális alapot teremtett, amelybe a Horthy-Magyarországon alig ismert Brecht kórusai éppúgy beletartoztak, mint Bartók és Kodály, vagy a folklór kultusza.

A másik lehetőség, amire Pándi is többször utal: nem szabad a szocialista irodalom körét mesterségesen leszűkíteni. Idetartoznak azok is, akik csak egy adott időszakban értéktek egyet a szocializmussal, legalább is életüknek ez a része idetartozik. Nagy Lajos nem írta meg oroszországi útikönyvét, illetve csak családásait írta meg benne, de az *Anyá* egyik legszébb kifejezése annak, amit a fiatal szovjet-állam pusztá léte jelentett az elnyomottaknak. A művészetben jelentkező ideológiának más törvényei vannak, mint a közvetlen politikai nézeteknek. Proudhon már Marx idejében túlhaladott, de a *Hősökről beszéltek* forradalomra mozgósít a valódi „tolvajok” elítélésével. Pándi egy cikkében úgy összegzi a szocialista vonatlatot, ahogy majd 50 vagy 100 év távlatából lehet látni — és ez az egyedül helyes szempont. Talán még a múltból lehetne többet meríteni — egyetlen nevet vetnék fel: Révész Béláét. Nem egész oeuvre-jére gondolok, mégcsak nem is ríktó nyomornovelláira, hanem például az *Egyedül mindenkivel*. c. kisregényre, mint ami ritka szuggesztivitással fogalmazza meg: mit jelent a munkásmozgalom vonzása emberi síkon.

A kötetben jelentős helyet foglal el a dráma. Almási Miklós szenvedélyes cikke az elméletet nem tűrő színházi életről joggal emeli ki a kevés ellenerőről szólva Pándi nevét. Átfogó koncepció nevében születtek ezek a cikke is.

A szocialista magyar dráma születését láthatóan a többi műfajnál is nagyobb izgalommal lesi. Gyanakodva tekint ellenben minden pótszerre, ami lényegében ezt a születést csak késlelteti, így a divatos regény-dramatizálásra és a klasszikusok újjáírására is. A leghevesebb vitát talán éppen ez a törekvés váltotta ki, pedig itt a tiltakozás a szakember kötelessége volt. Valódi klasszikusaink szövegének védelme végeredményben a szellemi „nemzeti vagyon” állagának védelmét jelenti. Az „irodalomközpontúság” ellen heves harcot hirdetőik elfeledik, hogy a legegyszerűbb statisztika is ki tudja mutatni: valóban nagy színjátszás mindig a valódi irodalommal összeforva született.

A drámában még inkább korunk központi kérdéseit keresi, mint a többi műfajban. Nem azt jelenti ez a megállapítás, hogy a köznapi élet kisebb-nagyobb buktatóit nem fogadja el drámai anyagnak. Igazi, jó értelemben vett kritikus-olvasói izgalmat azonban a „nagy témák” váltanak ki belőle. A nagy témát kritikusai ars poeticája közvetlen ábrázolásban szeretné megkapni, mivel azonban ilyen szerkezetű nagy jelentőségű dráma nem született az elmúlt évek alatt, Pándi érdeklődése is elsősorban a jelenhez szóló történelmi drámák felé fordul, szem előtt tartva, hogy „A történelmi drámáknak az a kovásza, ami nem a történelmi múltból szívárog beléjük: az író eszmélkedése saját koráról, a megírás jelené-

ben fogant írói gondolat.” (603.) Ezt a kerülő-
utat egyetlen feltétellel, s ez pedig annyi,
hogy a felidézett kor és a művész kora kö-
zött valóságos hasonlóság, a tendenciák tör-
ténelmi egyirányúsága álljon fenn.

Illyés és Németh László drámáiról szólva
állandóan azt érzi problematikusnak,
hogy negatív töltetű hatalmakat állítanak
szembe vonzó hőseikkel, így jelképezve a
személyi kultusz Pándi szerint semmilyen
analógiával meg nem közelíthető korszakát
(forradalmi szituációkkal vajon nem lenne
mégiscsak megközelíthető?). Ennyivel azon-
ban sosem éri be, ez csak kiindulópontja lehet,
amelyen túl gondosan vizsgálja: mi marad a
hamis analógiák levonása után a darabból?
Az árulóban például nem sok, mert a *történel-
mi* Görgeyre sem illik a jelmez. II. József
tragédiája már izgalmas dolgot mond el: a
jósándékú illúziókat szembesíti — sajnos
csak második vonalában, csak a háttérben —
a francia forradalom „brutális költészetével”.
A *Kegyenc* esetében pedig Egyén és Hatalom
elvont harcát lehántva, ott találjuk a közéleti
ember iszonyú felelősségének kérdését, s az
így kialakuló „magatartásdráma” valódi
katarzishoz juthat. S a *Tiszták* túllátalánosít-
ott kispóp-mítoszával szemben, amelyet a
mára nézve hamisnak ítélt, az antifeudális
harc pátosza, mint valóban történelmi pátosz
ragadja meg.

Az analógiakeltés másik módja: a fiktív
világban játszódó parabola. Ez már bármilyen
problémát felöllelhet, de ez sem jelenti, hogy
ne lennének meg a maga szigorú törvényei. A
teljesen allegóriává vált környezet hamis
kérdésre hamis választ ad — a művészileg
felépített plasztikus fantáziavilág valóságos
drámai szituációt teremthet —, ez a meggyő-
ződés csendül ki Pándi kritikáiból. Mindket-
tőre kitűnő példát hoz fel: Mészöly *Az ablak-
mosóját* az elsőre, Gyurkó *Elektra*-drámáját a
másodikra.

A *Szerelmem, Elektra* azonban, épp, mert
valóban kitűnő dráma, nem értelmezhető
egysíkúan. Pándi értelmezése körül heves
vita dült és nem ok nélkül. Elektra ugyanis
nem kétféleképpen jár allegória: sorsa indokolja

tetteit. S ha szavakban a városról esik is-
szó, a büntetés, amelynek jogosságát Oresz-
tész a színpadon vitatja: a valóban bűnös
Klütaimesztra büntetése volna, amelyet a
görög dráma jogosnak érzett. Legfőképp pedig
Oresztész nem véltén a testvérölésben, mint
azt a bíráló állítja. Lehet, hogy a színészi
játék egyszer félrevezető volt, Gyurkó azon-
ban úgy írta meg a befejezést, hogy Oresztész
megöli nővérét.

A vitára egyébként — amelynek az adott
esztétikai problémán messze túl eső okai is
voltak — annál is könnyebb emlékezni, mint-
hogy a kötet végén függelékben közlik az
ellenvéleményeket is, éppúgy, mint a másik
jelentős vitánál, amely a *Sirokkó* körül robbant
ki. Szokatlan dolog, de követésre méltó,
a kritikus tisztességhez tartozna, hogy mind-
enütt így legyen. Aminthogy a kritikus
tisztességhez tartozik az utószó meggyőző val-
lomása is az egyetlen kritikáról, amelyet vala-
ha komolyan megbánt: ifjú fővel írott hibás
hozzászólásáról, az 1950-es Lukács-vitához.
A mai olvasók nagy része abban az időben
még olvasni sem tudott, vagy legföljebb a
mesekönyveknél tartott. Ha Pándi erről ír,
akkor ezt elsősorban saját számvetés-igénye
követeli, s hogy ezt az olvasóval közli, az az
olvasó megbecsülését jelzi. Ugyanilyen meg-
becsülést jelez véleményem szerint az a tény
is, hogy bár önrónikusan azt írja, hogy sem-
mi kedve sem volt „válogatott tévedéseit”
összegyűjteni, a gyűjtemény hű képét adja
17 év kritikus munkásságának. Minden jelen-
tős cikkét bevette, s nem korrigált ott sem,
ahol az események megcáfolták. Tévedhetet-
len kritika ugyanis nem létezik (hányan és
hány művészről jóslottuk már például, hogy
„közledik” a szocializmushoz, aki aztán an-
nak ellenére, hogy a konszolidáció valóban az
ellenkezőjét indokolta volna — távolodott) —
de a maga véleményét mindenkor vállaló,
évek múlva is vitára vagy elismerésre kész-
tendő elvi kritika lehetséges. Bizonyíték rá ez
a gondolatébresztő kötet.

B. Mészáros Vilma

KISS FERENC: MŰVEK KÖZELRŐL

Bp. 1972. Magvető K. 349 1. (Elvek és utak)

Kiss Ferenc irodalomtörténeti tanulmányaiból
olyan válogatás ez a kötet, amely önmaga
arányaiban is imponáló — különösen ilyen
pedig annak a számára, aki ismeri a kihagyott
tanulmányok méreteit és mélységeit. Igaz,
hogy egységes szemléletű, összefüggéseket

láttató, érett, tiszta belső logikát feltáró könyv
lett így a szelekció eredménye, a magunk
részéről mégis túl szigorúnak tekintjük a ros-
tát. A tudományág közvetlen érdeke bőke-
zűbb válogatás lett volna. Többek között itt
lenne a helye a József Attila verseléséről